

УДК 94 (477.43/44) “17” : 728.83 : 929.52 М. Жевуський

МАЄТКОВИЙ КОМПЛЕКС ЖЕВУСЬКИХ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ХVІІІ СТОЛІТТІ

Юрій ОВСІНСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики

Упродовж ХVІІІ ст. в Подільському воєводстві Речі Посполитої сформувався маєтковий комплекс магнатів Жевуських. Документація подільських маєтків Міхала Юзефа Жевуського, що збереглася до нашого часу, дозволяє простежити виникнення та еволюцію цього маєтково-господарського комплексу. Його формування розпочалося в 1717 р. і завдяки зусиллям М. Ю. Жевуського до 1750 р. було загалом завершене. Зміни в господарському житті регіону наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХVІІІ ст. викликали падіння прибутку з маєтків. Перерозподіл власності між членами родини Жевуських призвів у 1770-х роках до дроблення комплексу, а з часом, з другої половини 1770-х і до кінця 1790-х років, більшість маєтків Жевуських перейшла до нових власників.

Ключові слова: Поділля ХVІІІ ст., Жевуські, магнатський маєток, ключ, фільваркове господарство.

В українській історіографії практично немає – на відміну від польської¹ – комплексних досліджень маєтків окремих родин польської магнатерії, яка впродовж ХVІІІ ст. володіла містами й селами на українських землях у складі Речі Посполитої. Причиною такої ситуації є невпорядкованість, розпорошеність, а часами й спотвореність відомостей про такі маєтки. Але роль, яку відіграли магнатські маєткові комплекси в економічному й суспільному житті українських земель у ранньомодерний період, була настільки значною, що перед українським дослідником постає завдання проаналізувати основні етапи формування і розвитку хоча б деяких із них. Не в останню чергу це стосується маєткового комплексу Жевуських у Подільському воєводстві², який займав помітне місце в регіоні.

¹ З новіших праць польських дослідників, присвячених функціонуванню магнатських маєткових комплексів, див.: *Lipelt R. Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach małopolskich księcia Jerzego Ignacego Lubomirskiego w pierwszej połowie XVIII wieku. Rzeszów, 2002; Ujma M. Lata fundacji Jana Sobieskiego 1652–1696. Opole, 2005.*

² Див., наприклад, декілька енциклопедичних та довідкових видань з кінця ХІХ ст. (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego (далі – SG). Warszawa, 1883. Т. IV; 1884. Т. V;*

Частково до аналізу етапів формування і стану маєтків Жевуських на українських землях вже вдавалися у своїх працях окремі історики: українські – Валентина Маркіна (при більш широкому розгляді становища магнатських маєтностей Правобережної України)³, Тетяна Балабушевич (здебільшого характеризуючи маєтки Жевуських у Руському воєводстві), та польський – Владислав Серчик (використовуючи матеріали архіву Жевуських за 50–60-ті роки XVIII ст.)⁴. Також у першій половині XIX ст. польський історик Антоні Ролле⁵ окреслив стан одного з маєтків Жевуських – Міньковецького ключа у 1780–1790-х роках – та обставини його переходу до нових власників.

Джерельну базу цього дослідження склали неопубліковані документи господарського архіву Жевуських, які нині зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові, у фонді 181 (Лянцкоронські; опис 2).

Для відтворення етапів формування й трансформації магнатського комплексу Жевуських у Подільському воєводстві важливою є, насамперед, майнова й юридична документація – **дарчі акти, заповіти та переліки їхніх маєтків**, яка збереглася в архіві Жевуських. Такі документи дають можливість встановити початкові межі існування цього комплексу та шляхи придбання й втрати Жевуськими маєтків протягом XVIII ст. Варті уваги й окремі документи переліченої групи, зокрема документ про поділ (*scheda*) на три частини спільних спадкових маєтків графів Жевуських і Цетнерів (1759), заповіт Міхала Жевуського про розподіл його маєтків між синами Казімежем і Францішком (1769), перелік маєтків Францішка Жевуського (1776)⁶.

Зміни власників й статусу вказаних маєтків упродовж XVIII ст. відображають **акти купівлі-продажу, боргової застави й оренди**. Найкраще відображено ситуацію у Лучинецькому ключі, який перебував у заставній (1761–1767) й звичайній (1768–1774) оренді. Збереглась і документація, пов'язана з умовами продажу вказаного маєтку (1786–1787)⁷. Маєткову ситуацію в Новокосянтинівському ключі відображає документація заставної (1740–1743, 1745–1764) оренди. Маємо дані й про останній період володіння Жевуськими маєтками Новокосянтинівського ключа, його оренду та продаж (1790–1799)⁸.

1885. Т. VI; *Bartoszewicz J. Rzewuski* // Encyklopedia powszechna. Warszawa, 1866. Т. XXII. S. 635–643) або з 1990-х років (*Polski Słownik Biograficzny* (далі – PSB). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. Т. XXXIV / Red. S. Kieniewicz. Zesz. 1 (140). S. 93–94, 101–106, 111–112, 115–127, 134–136), в яких йдеться про Жевуських та їхні маєтки.

³ *Маркіна В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. Киев, 1961; *Балабушевич Т. А.* Аграрна історія Галичини у XVIII ст. Київ, 1991.

⁴ *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.

⁵ *Rolle A. J.* Wybór pism. Kraków, 1966. Т. 2: Gawędy historyczne. S. 394–397.

⁶ Центральный державный историчный архив України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 181 (Лянцкоронські), оп. 2, спр. 394, 659, 1930.

⁷ Там само. Спр. 1764, 1838, 1839.

⁸ Там само. Спр. 1765, 1823, 1826, 1827.

Важливою є угода про передачу М. Жевуським в оренду маєтків Міньковецького ключа (1751), а також подібні угоди про оренду окремих об'єктів гуральняного промислу в Михалпільському ключі (1715–1773)⁹.

Зберігся **інвентарний опис майнових документів** Жевуських кінця XVII – XVIII ст., на підставі якого можна відтворити статус їхніх маєтків у Подільському воєводстві у XVIII ст. Відомим є також схожий за змістом опис майнових документів Жевуських у Лучинецькому ключі, складений наприкінці XVIII ст. Про стан маєтків у Новокостянтинівському (1766) й Михалпільському (1789) ключах, а також у селі Росоше (1789) свідчать окремі відповідні описи майнової документації¹⁰.

Найбільш численну групу обліково-господарського спрямування складають **інвентарні описи** подільських маєтків М. Жевуського. У них скрупульозно фіксували не лише господарський стан більшості досліджуваних маєтків, а й розміри селянських повинностей. Перш за все це загальний інвентарний опис маєтків М. Жевуського в Подільському та Волинському воєводствах (1754–1776), а також інвентарні описи маєтків окремих ключів: Лучинецького (1746–1753, 1761–1775, 1784–1786), Міньковецького (1750–1768, 1773–1776), Новокостянтинівського (1730–1768, 1784–1799), Михалпільського (1736, 1739–1752, 1757, 1763, 1766–1770, 1772), а також фільварку в селі Росоше (1736, 1746–1752, 1755–1758, 1760–1769)¹¹.

Варті уваги матеріали **люстрацій королівщин**¹² Новокостянтинівського ключа (сіл Вербка, Гулі, Думенки, Зиновинці, Кудинка й Керданівка), проведених у 1764 і 1789 рр.¹³ У них подано відомості про вартість цих маєтків і прибутки Жевуських з них.

Допоміжна інформація міститься в уривкових **відомостях і книгах про грошові прибутки та грошовий баланс маєтків**¹⁴. З-поміж них заслуговують на увагу огляд прибутків “з маєтків графів Жевуських, підвладних їм королівських маєтків і спадкових маєтків графів Цетнерів” та таблиці прибутків сім'ї Жевуських (1746, 1751, 1759), грошовий баланс їхніх маєтків, розташованих на території Подільського воєводства (1752), облікові відомості про прибутки з маєтків на Поділлі й Волині (1765–1794).

⁹ Там само. Спр. 1808, 1876.

¹⁰ Там само. Спр. 1685, 1690, 1692, 1693.

¹¹ Там само. Спр. 796–805, 820, 821, 823–829, 831, 832, 839, 864, 865, 931, 934–940, 1318, 1323, 1340, 1349, 1747, 2220.

¹² Такі люстрації здійснювалися задля визначення рівня доходів з державних маєтків і “кварцяного” збору (1/4 чистого доходу з королівщин). Про критику люстрацій як джерел див.: *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku* / Red. Celina Bobińska. Warszawa, 1957. S. 148, 172. З новіших видань див.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних і друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. Київ, 1999. С. 5–12.

¹³ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1350.

¹⁴ Там само. Спр. 1225, 1251, 1276, 1316, 1318, 1323, 1341–1343, 1346, 1455–1457, 1528–1530, 1533, 1535, 1545, 1616.

Другорядними за значенням та інформативністю для цього дослідження є **генеалогічні відомості** про родовід графів Жевуських, складені наприкінці XVIII ст.¹⁵

Принагідно нами також використані матеріали архіву Тарлів – описи майнових документів, що зберігаються в Центральних державних історичних архівах України у Львові¹⁶ та Києві¹⁷. Деякі матеріали “київського архіву” Тарлів допомогли з’ясувати умови розмежування земельних володінь між Яном Тарлом та Міхалом Жевуським в Новокосянтинівському ключі (1740), тут також містяться відомості про погодження між сторонами щодо маєтків на Поділлі (1745). Разом матеріали львівського і київського архівів проливають світло на деталі багаторічної судової тяжби за Міньковецький ключ, в якій позивачами виступали Тарли (1750–1776), обставини втрати Жевуськими цього ключа і його переходу до Тарлів. Перипетії останнього особливо важливі, бо жодним чином не відображені в архіві Жевуських.

У цілому майнові та господарські документи Жевуських, які територіально стосуються Подільського воєводства у XVIII ст., дають можливість всебічно проаналізувати їхній маєтковий комплекс у цьому регіоні.

* * *

“Збирачем” маєтків на Поділлі став Міхал Юзеф (*1704/05 †11 січня 1770), гусарський полковник (з 1725 р.), коронний польний писар (1736–1752), підляський (1736–1762) і подільський (з 1762 р.) воєвода¹⁸. У XVIII ст. його володіння знаходилися в Руському, Подільському і Волинському воєводствах Речі Посполитої. До 1763 р. відбувався процес набуття М. Жевуським маєтків (“дідичних” і “королівщин”) у Подільському воєводстві, який завершився формуванням тут маєткового комплексу в складі п’яти містечок та 28 сіл. Задля господарської зручності та кращої підконтрольності ці маєтки було поділено на чотири ключі – Михалпільський, Новокосянтинівський, Міньковецький і Лучинецький. Окрему господарсько-адміністративну одиницю становило село Росоше.

Михалпільський ключ (розміщений у Летичівському повіті), що одним з перших став власністю М. Жевуського, складався з містечка Михалпіль (до 1723 р. називалося Микитинцями¹⁹) та сіл Королівка, Микитинці (Старі) і Янівка*.

¹⁵ Там само. Спр. 359.

¹⁶ Там само. Спр. 2059, 2762.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві), ф. 254 (Тарли), оп. 1, спр. 752, арк. 4; спр. 753, арк. 2, 4 зв.

¹⁸ Докладніше про М. Жевуського див.: *Palkij H. Rzewuski Michał Józef h. Krzywda // PSB. T. XXXIV. Zesz. 1 (140). S. 134–136.*

¹⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1808, арк. 2.

* Михалпіль (до 1946 р.) – нині село Михайлівка (на ріці Вовчок) Ярмолинецького району Хмельницької області. Сучасні села Королівка та Микитинці цього ж району адміністративно підпорядковані Михайлівській сільській раді. Колишнє село Янівка на сьогодні не існує.

Цим мастком Жевуські володіли ще з XVII ст. У 1701 р. Міхал Флоріан Бейдо Жевуський виділив своєму синові Адамові Жевуському подільські маетки Микитинці і Росоше²⁰. Після смерті у Роздолі в 1717 р. Адама Жевуського (на той час підляського каштеляна, вишенського і черніївського старости) згадані маетки успадкував його єдиний син – Міхал Жевуський²¹. Він відразу ж, того ж року, віддав містечко Микитинці з селом Королівкою в річну оренду Александрові і Анні Раковським за 7 тисяч злотих²². У 1734–1737 рр. Михалпільський ключ перебував у трирічній орендній посесії Пйотра Борейка²³.

8 січня 1740 р., “заспокоючи борг у 20 тисяч злотих, протягом кількох років задавнений колись ясновельможним паном Цетнером, батьком своєї дружини”, а також, щоб погасити власний борг у 50 тисяч злотих, М. Жевуський віддав Михалпільський масток, а також Росоше і Новокостянтинівський ключ у трирічну заставу Казімежові Вороничу²⁴. Відомо також, що в 1755–1758 рр. Михалпільський ключ перебував у трирічній орендній посесії Пйотра Гуровського; після завершення цього терміну було здійснено інвентарний опис ключа²⁵.

Новокостянтинівський ключ, також розташований у Летичівському повіті, з 1701 р. перебував у власності смоленського воєводи Францішка Цетнера²⁶. 20 березня 1725 р. у Львові він уклав шлюбну угоду щодо умов заміжжя своєї дочки Францішки за М. Жевуським. Згідно з угодою, наречена отримувала 200 тисяч злотих посагу, причому половину з них у вигляді земельних володінь²⁷. Це дало підстави Т. Балабушевич вважати, що Новий Костянтинів дістався М. Жевуському вже в 1726 р., після одруження з Францішкою Цетнер (померла 1783 р.²⁸) як посаг нареченої²⁹. Однак ще в 1730 р., при укладенні трирічного заставного контракту на цей масток з острозьким старостою К. Вороничем, Ф. Цетнер фігурував як “власник і дідич Нового Костянтинова, мастку вільного

²⁰ ЦДДА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1690, арк. 1–2 зв. Росоше – нині село Розсоша Хмельницького району Хмельницької області, адміністративно підпорядковане сільській раді сусіднього селища Ружична.

²¹ Там само. Спр. 1808, арк. 1–3 зв. До 1722 р. “дідишкою Микитинців” виступала – можливо, через неповноліття М. Жевуського – його мати, Петронелла зі Зброшків Жевуська. Саме вона фігурує в щорічних контрактах (у 1719–1721 рр.) з євреєм Фабішем Лейбовичем на оренду ним “микитинецьких корчем і бровару”.

²² Там само. Спр. 1690, арк. 3–6.

²³ Там само. Арк. 6 зв.

²⁴ Там само. Спр. 1826, арк. 12.

²⁵ Там само. Спр. 1690, арк. 6 зв.

²⁶ Там само. Спр. 1685, арк. 1.

²⁷ Там само. Спр. 368, арк. 1–6; спр. 1693, арк. 203. Генрик Палкій помилково вказує, що вони одружилися в 1733 р. (*Palkij H. Rzewuski Michał Józef... S. 136*). Про похибку свідчить вищенаведений факт, а також подана у цьому ж виданні інформація про народження в 1730 р. у Міхала та Францішки другого сина – Францішка (*Ibid. S. 101*), а в 1733 р. вже третього – Яна (*Ibid. S. 135–136*).

²⁸ ЦДДА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1279, арк. 1.

²⁹ *Балабушевич Т. А.* Аграрна історія Галичини у XVIII ст. С. 30–31.

й незаставленого”³⁰. Відомий також запис, за яким Францішка з Цетнерів Жевуська успадкувала цей маєток у 1735 р. від своєї матері Анни Тарло, а з лютого 1736 р. вона з разом з чоловіком вже фігурують як “власники Нового Костянтинова – діничного маєтку дому Цетнерів”³¹.

22 липня 1736 р. у джерелах вперше зафіксовано існування Новокосянтинівського ключа³², що складався з “діничних” містечка Новий Костянтинів з передмістям Янівкою*, містечка Дяківці**, сіл Лука, Медведівка, Погоріла***, Теси****, Педоси, Янківці, Лисогірка. До ключа також входили села Вербка, Думенки, Гулі й Зиновинці*****; у 1730–1761 рр. вони фігурують як “діничні”, однак в люстрації 1765 р. – як королівські маєтки³³. Натомість села Кудинка***** і Керданівка*****, що так само відносилися до цього ключа, від часу придбання маєтку рахувалися королівщинами. Згодом до Новокосянтинівського ключа були приєднані села Росоховате³⁴ (не пізніше 1739 р.³⁵) та Лозова***** (не пізніше 1761 р.).

У 40–50-х роках XVIII ст. Новокосянтинівський ключ в основному перебував у заставній оренді. Окрім вже згаданої оренди 1740–1743 рр., у 1745–1748 рр. Новий Костянтинів разом з Кудинкою, Керданівкою, Тесами, Педосами, Лисогіркою, Янівцями, Лукою, Зиновинцями, Медведівкою й Дяківцями перебував у заставній орендній посесії підляського мечника Марціна Концевича й сандомирського чашника Францішка Іжкевича, оскільки, як зазначено у

³⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1826, арк. 1, 10–10 зв.

³¹ Там само. Спр. 1352, арк. 4. Автор статті в “Słowniku geograficznym” помилково вказує, що “М. Жевуський став по Цетнерах діничем Нового Костянтинова” у 1764 р. (SG. T. IV. S. 362).

³² ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1529, арк. 1.

* Новий Костянтинів – нині село Новокосянтинів, адміністративно підпорядковане сільській раді села Попівці Летичівського району Хмельницької області.

** Дяківці – нині одноіменне селище (на ріці Безим’янка, притоці Згару) Літинського району Вінницької області.

*** Погоріла – від 1967 р. село Ялинівка Летичівського району Хмельницької області. Ялинівській сільській раді підпорядковані села Вербка, Розсохувата (в минулому село Росоховате).

**** Теси – нині село Літинського району Вінницької області. Тесівській сільській раді підпорядковані села Іванівці (колишне село Янківці) та Лука.

***** Зиновинці – нині село Шевченка Літинського району Вінницької області. Шевченківській сільській раді підпорядковані села Лисогірка і Медведівка.

³³ У 1765 р. король Станіслав II Август (1764–1795) привілейним ордером підтвердив права Жевуських на королівські села Думенки, Гулі, Зиновинці, Вербка, Керданівка, Кудинка. Згідно з люстрацією, проведеною 22 липня 1765 р., з них належало сплачувати до коронного скарбу квартиру у розмірі 1693 злотих 19 1/2 гроша. Середній дохід з цих королівщин (за показниками 1763–1765 рр.) було визначено в розмірі 13 000 злотих (ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 837, арк. 3; спр. 1827, арк. 77).

***** Кудинка – нині село (над Південним Бугом) Летичівського району Хмельницької області.

***** Село з такою назвою нині не існує.

³⁴ Там само. Спр. 1685, арк. 1.

³⁵ Там само. Спр. 2228, арк. 1–2.

***** Лозова – нині село Хмільницького району Вінницької області. Лозівській сільській раді підпорядковані села Гулі, Думенки (в минулому село Думенка), Педоси.

відповідному контракті, “М. Жевуський взяв у різні часи в означених панів суму 50 тисяч польських злотих”. До 1751 р. М. Жевуський розрахувався з М. Концевичем, а з Ф. Іжкєвичем змушений був неодноразово переукладати трирічний заставний контракт (1751–1764) “до витримання виспецифікованої суми”, тобто повного погашення боргу³⁶. У 1760–1764 рр. до посесії Ф. Іжкєвича, окрім вищезгаданих, належали також села Думенка і Гулі. Тоді ж перебували в оренді села Вербка і Погоріла³⁷.

У 1765 р., з приходом російських військ на Поділля, безлюдними стали села Лисогірка, Янківці, Росоховата, Погоріла, в яких раніше, сплачуючи грошовий чинш, здебільшого мешкали російські старообрядці–“пилипони” (filiary). Як зазначено в одному з комісарських звітів, “філіпів москалі позабирали, а доми їх залишилися й роздані підданам на умові сплати ними чиншу”. Усього таким чином було ліквідовано 103 господарства “пилипонів”³⁸.

Не пізніше 1765 р. у володіння Новокосянтинівським ключем вступив Францішек Жевуський³⁹. 13 липня 1765 р. в Роздолі між ним і батьком було укладено трирічний орендний контракт на цей ключ. За його умовами, М. Жевуський зобов’язувався щорічно сплачувати синові в рахунок оренди 20 тисяч злотих готівкою⁴⁰. У 1768 р. Ф. Жевуський віддав Новокосянтинівський ключ в трирічну оренду “бахмінському старості, панові Держкові”⁴¹.

Міньковецький ключ, що в Кам’янецькому повіті, перейшов у власність родини Жевуських 21 серпня 1750 р., коли у Варшаві набула чинності “схеда генерального поділу маєтків”, що лишилися після смерті сандомирського воєводи Яна Тарла. У ній, зокрема, йшлося про те, що “масток Міньківці припадає Францішці з Цетнерів Жевуській”⁴². На момент цього успадкування маєток складався з містечка Міньківці, сіл Антонівка, Городище, Крушківці*, а його вартість було визначено в розмірі 137 906 злотих⁴³.

³⁶ Там само. Спр. 1827, арк. 70–74.

³⁷ Там само. Спр. 831, арк. 58, спр. 1827, арк. 57, 70–74.

³⁸ Там само. Спр. 1827, арк. 78.

³⁹ Францішек Жевуський (1730–1800) – третій син Міхала і Францішки Жевуських. Коронний польний писар (1752–1774), коронний надвірний маршалок (1775–1783), посол Речі Посполитої в Санкт-Петербурзі (*Michalski J. Rzewuski Franciszek h. Krzywda // PSB. T. XXXIV. Zesz. 1 (140). S. 101*).

⁴⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1693, арк. 70–70 зв.

⁴¹ Там само. Спр. 831, арк. 83–84.

⁴² Там само. Спр. 821, арк. 1; спр. 1693, арк. 215–216, 218; спр. 1876, арк. 2. Зауважимо, що сам Ян Тарло заповів Міньківці своєму племінникові Казімежу Тарло, синові гоциньського старости Адама Тарла (Там само. Спр. 2724, арк. 4 зв.–5; *Вінниченко О.* Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2009. Вип. 44. С. 395, 405).

* Міньківці – нині село Миньківці (на ріці Ушиця) Дунаєвського району Хмельницької області. Миньковецькій сільській раді адміністративно підпорядковане село Городиська (колишнє Городище). Теперішні села Антонівка і Крушківці адміністративно належать до сільської ради села Отроків (на ріці Ушиця) Новоушицького району Хмельницької області.

⁴³ Там само. Спр. 2059, арк. 3–3 зв.

За мальовничий ландшафт А. Ролле називав Міньковецький ключ “подільською Швейцарією”. 1/3 його поверхні була вкрита лісами. Сам ключ “лежав на похилій площині, прорізаний глибокими ярами, які, розширюючись, то переходили в широкі долини, то збігалися назад”⁴⁴.

За перший рік прибутки від ключа склали 9 210 злотих (з них 6 000 приносили оренди корчем, решту давали чинші й данини від підданих)⁴⁵. 1751 року М. Жевуський віддав Міньковецький ключ у трирічну орендну посесію брацлавському ловчому Адамові Ворцелю за 30 тисяч злотих, а в 1754 р. – у дворічну – теребовельському чашникові Юзефові Соколовському за 20 тисяч злотих. У 1756 р. М. Жевуський уклав річний орендний контракт з “Юзефом та Маріанною (з Позьомських) Соколовськими, теребовельським чашництвом, подружжям” на суму 9 тисяч злотих⁴⁶. У 1757–1760 рр. посесором цього ключа був “житомирський підстолій, пан Ялбжіковський”⁴⁷.

Упродовж 50-х років XVIII ст. гошинський староста Адам Тарло (родич покійного Я. Тарло) судився з Жевуськими, намагаючись повернути Міньковецький маєток. Результатом процесу стали рішення Коронного трибуналу 1759 і 1761 років, за якими А. Тарло мав отримати половину Міньковецького ключа. Однак Ф. Жевуська “заспокоїла” його претензії, сплативши йому половину спадкової вартості цього маєтку – 68 953 злотих⁴⁸.

У 1767 р. дохід з Міньковецького ключа становив 16 541 злотий 23 гроші⁴⁹. Тоді в Міньківцях налічувалося 80 будинків, а на передмісті – 57⁵⁰.

Лучинецький ключ, що знаходився в Летичівському повіті і складався з містечка Лучинець (з передмістями Громівка, Підвалля, Вітранець), сіл Лучинчик, Немирче, Вінож, Плоске, Горай та Млинівка*, відомий як родинний маєток Жевуських з кінця XVII ст.⁵¹ У джерелах, що збереглися, М. Жевуський уперше фігурує як його власник 1741 року, у зв’язку з передачею ключа в оренду якомусь Чуриловичу⁵².

⁴⁴ *Rolle A. J. Wybór pism.* T. 2. S. 397.

⁴⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 820, арк. 1–3 зв., 5 зв., 14 зв.

⁴⁶ Там само. Спр. 821, арк. 7, 31; спр. 1876, арк. 2, 5.

⁴⁷ Там само. Спр. 821, арк. 55. Сума угоди і форма посесії не вказані.

⁴⁸ Там само. Спр. 2762, арк. 1. Майже стільки ж становив сумарний прибуток з Міньковецького ключа за час перебування його у володінні Жевуських (1750–1757 рр.).

⁴⁹ Там само. Спр. 1616, арк. 32.

⁵⁰ SG. T. VI. S. 449.

* Нині це відповідно села Лучинець, Лучинчик, Немирче (до Лучинецької сільської ради належить і село Вінож), Плоске (між річками Лядова і Немія) Муровано-Курилівецького району Вінницької області. Горай – нині село Горай цього ж району, адміністративно підпорядковане сільській раді села Степанки. Млинівка – нині село Млинки цього ж району, що належить до сільської ради села Наддністрянського (в минулому село Березова).

⁵¹ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1692, арк. 4–5.

⁵² Там само. Спр. 1276, арк. 23.

У 1761 р. М. Жевуський перейняв Лучинецький ключ з тривалої оренди “брацлавського стольника Ворцеля”⁵³ й відразу приєднав до нього село Сугаки, придбане в Дідушицьких у 1756 р. за 1 190 злотих 27 грошів⁵⁴. Упродовж 1761–1775 рр. ключ перебував у щорічній заставній (1761–1767) й звичайній (1768–1775) оренді овруцького підчашого Войцеха Жевуського⁵⁵.

* * *

У 1768–1772 рр. відбувся процес значного пригальмування господарського життя подільських маєтків Жевуських. На їхній господарський стан вплинули події “колішчини”⁵⁶, Барської конфедерації та російсько-турецької війни 1768–1774 років, коли на Поділлі перебували російські війська⁵⁷. Адаптація до таких позаекономічних чинників проходила болісно. Особливо важкими видалися 1768–1769 рр., коли прибутки з цих маєтків зменшилися настільки, що Жевуські тривалий час були не в стані сплатити свої старі борги⁵⁸.

Так, за 1768 р. посесорові Лучинецького ключа було враховано (“дефальковано”) збитків на суму 5 775 злотих (25 % річного доходу з маєтку). У березні 1770 р. комісар подільських маєтків Гжегож Свежавський, після проведення ревізії в цьому ключі, змушений був визнати нові “дефальки, вчинені як орендарям, так і громаді, складені і реєстром подані”, на суму 3 026 злотих

⁵³ Там само. Спр. 804, арк. 41.

⁵⁴ Там само. Спр. 1692, арк. 13 зв. Нині Сугаки – село (на річці Немії) Могилів-Подільського району Вінницької області.

⁵⁵ Там само. Спр. 805, арк. 46; спр. 1838, арк. 1; спр. 1839, арк. 16, 23 зв.

⁵⁶ М. Жевуський, звертаючись 27 березня 1768 р. до губернатора Михалпільського ключа Антонія Кробановського (перебував на цій посаді в 1763–1772 рр.), писав: “площани (жителі села Плоского. – *Ю. О.*), котрі тут (у Михалполі. – *Ю. О.*) залишаються, аби були будь-що помічню, принаймні для відпору тим (гайдамакам. – *Ю. О.*), котрі по кілька нападають і приїжджають; не допускати чинити насильств (*wiolency*), також пікети для пильності кращої нехай висилають, котрим мають бути до помочі шляхта й козаки”. На це губернатор відписав: “площани мало в чому в тім часі помічники, тому відіслав я їх додому” (Там само. Спр. 1067, арк. 120 [пункт 12]). Напади гайдамаків не припинялися й у наступні роки, бо 23 вересня 1771 р. площани знову були скеровані до Мінківців “для забезпечення від гайдамаків”, а згодом переведені до Лучинця (Там само. Спр. 1620, арк. 154 зв). Навіть маючи власну озброєну надвірну хоругву, М. Жевуський зрештою змушений був просити допомоги коронного війська для захисту своїх маєтків від гайдамацьких нападів (*Palkij H. Rzewuski Michał Józef... S. 134–135*).

⁵⁷ 13 жовтня 1769 р. М. Жевуський наказав А. Кробановському доповідати “про московських козаків і їх побут в жидівських домах в Михалполі, оскільки нищать господарства”. Наприклад, за опір їхнім ревізіціям ними було спалене господарство михалпільського міщанина Трачука (ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1067, арк. 122 зв. [пункти 3, 4]). Провіантовий писар Михалпільського фільварку в господарському звіті за 1769 рік записав з цього приводу наступне: “Пан Бог бачить людські кривди, завдані страшними люциперами” (Там само. Спр. 1320, арк. 30 зв.).

⁵⁸ Там само. Спр. 1068, арк. 122 (пункти 1, 6), 122 зв. (пункти 3, 4). Для порівняння див.: *Serczyk W. Gospodarstwo magnackie... S. 165*.

6 грошів⁵⁹. Сумарний прибуток з Лучинецького ключа за 1772 рік склав 21 200 злотих 25 грошів (з них 12 500 злотих давала оренда корчем) і поступався щорічному доходу з цього маєтку кінця 1750-х – початку 1760-х років⁶⁰.

М. Жевуський у вищезгаданих політичних подіях особистої участі не брав⁶¹. 7 жовтня 1769 р. у Роздолі він, важкохворий, уклав заповіт, за яким “цілу субстанцію (майно. – Ю. О.) свою і дружини, взявши до уваги її пожиттєве право, поділив на три частини”. За задалегідь обміркованою ним (не раніше 1759 р.⁶²) схемою поділ мав відбутися на три рівні частини, причому зазначалося, що “якщо ціни (вартість частин. – Ю. О.) не співпадатимуть, то частина частині має сплатити різницю”⁶³. Перша частина мала відійти синові Францішкові, друга – синові Казімежові⁶⁴, а третя залишитися дружині Францішці з Цетнерів.

З подільських маєтків до першої частини потрапили Новокостянтинівський (без королівщин; оцінений у 468 064 злотих, з річним прибутком⁶⁵ 29 254 злотих) та Міньковецький (оцінений у 175 886 злотих, з річним прибутком 8 762 злотих) ключі, до другої – Лучинецький ключ (оцінений у 416 000 злотих, з річним прибутком 26 000 злотих), до третьої – Михалпільський ключ (оцінений у 261 180 злотих, з річним прибутком 14 510 злотих) і село Росоше (оцінене в 151 956 злотих, з річним прибутком 8 442 злотих). Таким чином, загальна вартість подільських маєтків М. Жевуського на момент поділу становила 1 473 086 злотих (з річним прибутком 86 968 злотих), приблизно 27,5 % вартості⁶⁶ всіх його маєтків⁶⁷.

⁵⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1839, арк. 16.

⁶⁰ Там само. Спр. 804, арк. 3–4, 15 зв.–16, 28; спр. 805, арк. 40.

⁶¹ Там само. Спр. 1067, арк. 122 (пункт 6).

⁶² Там само. Спр. 1685, арк. 1; спр. 1693, арк. 192; спр. 1930, арк. 1. Точний час укладення цього документа під заголовком “Dział substancuy, na trzy części włożony” невідомий. Особа, яка займалася впорядкуванням архівної справи, слушно припустила, що це міг бути 1759 р. Цього року у віці 26 років від запалення легенів помер другий син Міхала і Францішки Жевуських – Ян, який у 1752–1759 рр. посідав Кам’янецьке староство (*Czeppe M. Rzewuski Jan h. Krzywda // PSB. T. XXXIV. Zesz. 1 (140). S. 111–112; Palkij H. Rzewuski Michał Józef... S. 134–136*). За ситуації, що склалася, М. Жевуський, очевидно, розробив нову тричленну схему генерального поділу маєтків.

⁶³ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 394, арк. 2.

⁶⁴ Казімеж Жевуський (бл. 1750–1820) – наймолодший син Міхала і Францішки Жевуських. Коронний польний писар (1774–1793). Відомий гульвіса, дуелянт і музикант, мав чималі борги і, на відміну від батька, зовсім не мав господарського хисту (*Kądziela Ł. Rzewuski Kazimierz h. Krzywda // PSB. T. XXXIV. Zesz. 1 (140). S. 115; SG. T. VI. S. 312*).

⁶⁵ Йдеться про прибуток на момент укладення вказаного документа. До уваги могли бути взяті аналогічні дані за 1758-й чи 1759-й рік, або – як це робили при визначенні річного прибутку з королівщин – середній його показник за останні три роки (тобто за 1757–1759 рр.).

⁶⁶ На думку Вітольда Кулі “до кінця XVIII ст. вартість і продуктивність маєтку була пропорційною до його поверхні” (*Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Warszawa, 1983. S. 213*).

⁶⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1693, арк. 192; спр. 1930, арк. 1.

У 1770–1775 рр. Михалпільським ключем (і селом Росоше) опікувалася Францішка Жевуська. 28 червня 1775 р. вона “відступним записом відпустила, як мати своєму синові, Казімежу Жевуському маєтки Росоше і місто Михалпіль з прилеглистями”, причому відповідний документ подала для впису до кременецьких гродських книг⁶⁸. На момент передачі вказаних маєтків річний дохід з Михалпільського ключа становив 20 531 злотий⁶⁹, з Росоша – 9 883 злотих 27 грошів⁷⁰.

Залагоджуючи свої фінансові справи, К. Жевуський 24 березня 1776 р. віддав Михалпільський ключ в трирічну заставу, а 4 грудня 1778 р. продав “маєток Михалпіль разом з селами Загребельна, Микитинці, Королівка й Янівка” Леонові та Станіславові Ворцелям за 380 тисяч злотих. На момент продажу в Михалполі налічувалося 93 будинки⁷¹. 28 січня 1779 р. К. Жевуським за 180 тисяч злотих було продане Бенедиктові Гравінському й Росоше⁷².

Доля Міньковецького ключа (який мав “відійти” Ф. Жевуському) вирішувалася в судовому порядку. 11 липня 1774 р., погоджуючись з рішенням компромісарського (полюбовного) суду, Ф. Жевуська повернула Шимонові та Бонавентурі Тарлам (синам гощинського старости А. Тарла) другу половину цього маєтку, вартість якої становила 107 500 злотих (вартість усього маєтку тоді становила 215 тисяч злотих)⁷³. 1776-м роком господарська документація Міньковецького ключа обривається⁷⁴. Очевидно, саме тоді інша половина ключа також дісталася Шимонові Тарлові⁷⁵.

У 1783 р., після смерті матері, Ф. Жевуському “силою права природи і поділів загальної субстанції (усіх маєтків М. Жевуського. – Ю. О.) між ясновельможними сестрами і братом своїм (Казімежем. – Ю. О.)” відійшов

⁶⁸ Там само. Спр. 1693, арк. 198; спр. 1935, арк. 1–2.

⁶⁹ Там само. Спр. 1029, арк. 15 зв.

⁷⁰ Там само. Спр. 1616, арк. 26.

⁷¹ Там само. Спр. 1693, арк. 198 зв. Автор статті в “Słowniku geograficznym” помилково вказує, що в 1780 р. К. Жевуський продав Михалпіль Гжегожеві Ворцелю (SG. T. VI. S. 312).

⁷² ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1693, арк. 198 зв.

⁷³ Там само. Спр. 2059, арк. 4. Однак у січні 1775 р. Ф. Жевуська оскаржила у Львівському гродському суді синів Адама Тарла за те, що ті змусили її це зробити, й вимагала від суду відшкодування (bonifikacji) цієї суми з інших спадкових частин (Мнішків та Любомирських), до яких вона була причетна (ЦДІА України у Києві, ф. 254, оп. 1, спр. 753, арк. 4 зв).

⁷⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1318, арк. 18–20 зв.

⁷⁵ Антоні Ролле вказує, що “скальський староста Тарло поступився Міньківцями летицьському хорунжому Юзефові Стажинському”, а в того 1786 року Міньковецький ключ купив Войцех Махорський (*Rolle A. J. Wybór pism. T. 2. S. 397*). У 1744–1784 рр. скальським старостою був Шимон Тарло (*Genealogia. Tablice / Opracował Włodzimierz Dworzaczek. Warszawa, 1959. Tablica 132: Tarły*). У 1788 р. після смерті В. Махорського цей ключ успадкував його племінник майор Ігнаци Сцібор Махорський, прихильник “нового рільництва”, який одним з перших на Поділлі скасував у своїх маєтках панщину і перевів усіх підданих на чиншові відносини (*Rolle A. J. Wybór pism. T. 2. S. 394, 397*).

Лучинецький ключ⁷⁶. Здійснюючи у своїх маєтках подібну до братової “господарську” політику, Ф. Жевуський цього ж року продав містечко Дяківці Новоколястинівського ключа його адміністраторові Янові Жуковському⁷⁷, а з наступного регулярно віддавав йому ж в оренду на трирічні терміни весь ключ⁷⁸.

8 листопада 1786 р. Ф. Жевуський продав Лучинецький ключ – “з полями ораними і неораними, засіваними й незасіваними, з фільварками, з підданими обох статей, тягловими, пішими, загородниками, халупниками, комірниками, і їхніми повинностями, чиншами, данинами, городами, з усією рогатою і нерогатою худобою, підданим на допомогу даною” – надвірному підкоморію Томашові Адамові Уруському за 526 тисяч злотих. Останній відразу виплатив готівкою 279 тисяч злотих, а решту суми зобов’язувався сплатити впродовж року⁷⁹.

Після Другого поділу Речі Посполитої над Новоколястинівським ключем – останнім з подільських маєтків, що ще залишався у власності Жевуських – нависла загроза секвестрації російською владою. Однак деякий час цей маєток ще перебував “під заслоною діючого орендного контракту”. Я. Жуковський в листі до Ф. Жевуського 25 липня 1794 р. писав, що “жоден його (контракту. – Ю. О.) пункт, щодо котрого від секвестрації можна було б вберегтися, не є певним”. Далі він повідомляв, що “в тих маєтках, де настала секвестрація, все під уряд казенний або скарбовий зайнято. Гроші, що були в касі, й економічні папери опечатано. Збіжжя, худобу, стада, всілякі продукти і будь-що, що знаходиться на ґрунті, списано і ані вивезти, ані спожити з будь-чого не дозволено. Навіть немає чим сплатити службовим людям і нема чим їх годувати”⁸⁰. Подібні дії російської влади (а також чималі особисті витрати) спонукали деяких подільських магнатів, таких як Любомирські й Потоцькі, до продажу частини своїх маєтків⁸¹.

Ф. Жевуський, остаточно відійшовши від господарських справ і постійно перебуваючи в місті Піза (в Італії), 23 серпня 1797 р. продав Новоколястинівський ключ (без королівщин) своєму братові Казімежові за 400 тисяч злотих, а 12 січня 1798 р. усі королівщини цього ключа, “села Вербка, Майдан Вербицький, Кудинка, Керданівка, Думенка, Гулі, Зиновинці правом своїм

⁷⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1764, арк. 7 зв. Очевидно між братами й матір’ю існувала попередня домовленість щодо цього, оскільки за поділом 1759 року Лучинецький ключ мав дістатися Казімежові. Однак, після того як Тарли відсудили другу половину Мінківців (у 1774 р.), а Ф. Жевуська передала К. Жевуському Михалпільський ключ і Росоше (у 1775 р.), у розподілі маєтків між членами родини виникла нерівність, і її було частково компенсовано саме в такий спосіб.

⁷⁷ Там само. Спр. 1765, арк. 49.

⁷⁸ Там само. Спр. 1693, арк. 118.

⁷⁹ Там само. Спр. 1764, арк. 7 зв.–8, 10. Автор статті в “Słowniku geograficznym” лише подає, що “в другій половині XVIII ст. Лучинець придбав Томаш Уруський” (SG. T. V. S. 801–802).

⁸⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 479, арк. 34, 36.

⁸¹ *Маркина В. А.* Магнатское поместье... С. 213.

пожиттєвим” віддав в річну орендну посесію Вікторії (з Кунашовських) Жуковській, вдові Яна Жуковського, та Казімежові Василевському за 11 500 злотих⁸².

Готуючи маєток до продажу, К. Жевуський у 1798 р. наказав провести інвентарний опис Новокосянтинівського ключа⁸³, а 24 червня 1799 р. він продав вказаний ключ (без королівщин) “князям Адамові і Константинові Чарторійським, генерал-майорам військ російських, братам”, за 500 тисяч злотих, а всі королівщини цього ключа були віддані їм же в річну оренду за 10 тисяч злотих⁸⁴.

Таким чином, існування маєткового комплексу Жевуських на Поділлі мало декілька характерних етапів. Його формування, розпочавшись у 1717 р., до 1750 рр. зусиллями М. Жевуського було в основному завершено. Ускладнення господарського життя регіону наприкінці 1760-х – на початку 1770-х років викликало падіння прибутковості маєтків. Перерозподіл власності в межах родини Жевуських призвів у 1770-х роках до дроблення комплексу, а в період з другої половини 70-х і до кінця 90-х років XVIII ст. більшість маєтків Жевуських була розпродана новим власникам.

THE RZEWUSKI'S ESTATE COMPLEX IN THE PODILLYA VOIVODESHIP OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE XVIIIth CENTURY

Yuriy OVSINSKYI

The Ivan Franko National University of L'viv,
the Chair of the Medieval History and Byzantine Studies

The estate complex of Rzewuski magnates was formed during the XVIIIth century in the Podillia voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The preserved documentation of Michał Józef Rzewuski's Podillya estates allows the author of the article to trace the beginning and the evolution of this estate-economic complex. Its formation started in 1717 and was generally finished by 1750 due to M. J. Rzewuski's efforts. The changes in the economic life of the region at the end of the 60's – beginning of the 70's of the XVIIIth century caused the decrease of the revenue from the estates. The redistribution of the property among the Rzewuski family members led to the split-up the complex in the 1770s. Later on, from the second half of the 1770's and till the end of the 1790's the majority of the Rzewuski's estates were transferred to the new owners.

Key words: Podillia of the XVIIIth century, Rzewuski, magnate's estate, key, manor economy.

⁸² ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1693, арк. 118 зв.; спр. 1765, арк. 15–16. Автор статті в “Słowniku geograficznym” помилково вказує 1776 рік як час переходу цього маєтку у володіння К. Жевуського (SG. T. IV. S. 362).

⁸³ ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 453, 833–842, 1347, 1351–1352, 1608.

⁸⁴ Там само. Спр. 1765, арк. 40, 42–42 зв., 44–45.

КОМПЛЕКС ИМЕНЕЙ ЖЕВУСКИХ В ПОДОЛЬСКОМ ВОЕВОДСТВЕ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В XVIII ВЕКЕ

Юрий ОВСИНСКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра истории средних веков и византистики

На протяжении XVIII в. в Подольском воеводстве Речи Посполитой сформировался помещицкий комплекс магнатов Жевуских. Документация подольских имений Михала Юзефа Жевуского, которая сохранилась до нашего времени, позволяет проследить возникновение и развитие этого помещицко-хозяйственного комплекса. Его формирование началось в 1717 г. и благодаря усилиям М. Ю. Жевуского до 1750 г. в основном завершилось. Изменения в экономической жизни региона в конце 60-х – начале 70-х годов XVIII в. обусловили падение прибылей от имений. Перераспределение землевладения между членами семьи Жевуских привело в 1770-х годах к дроблению комплекса, а со временем, со второй половины 1770-х и до конца 1790-х годов, большинство имений Жевуских перешла к новым владельцам.

Ключевые слова: Подолие XVIII в., Жевуские, магнатское имение, ключ, фольварковое хозяйство.

Стаття надійшла до редколегії 25.09.2007

Прийнята до друку 18.12.2008